TALABALARARO MUNOSABATLARNI SHAKLLANTIRISHDA QADRIYATLI YONDASHUVNING NAZARIY-METODOLOGIK MASALALARI

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЦЕННОСТНОГО ПОДХОДА К ФОРМИРОВАНИЮ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СТУДЕНТОВ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF THE VALUE-BASED APPROACH TO SHAPING RELATIONSHIPS AMONG STUDENTS

Ibragimov Anvarjon Jahongirovich
Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi, dotsent

Annotatsiya. Maqolada talabalararo munosabatlarni qadriyatli yondashuv asosida shakllantirishning nazariy-metodologik masalalari tahlil qilingan. “Qadriyat” tushunchasining kundalik va falsafiy-aksiologik talqinlari farqlangan, shaxslararo qadriyatli munosabatlarning avtoritar, ishonchli va diffuz (aralash) turlari, ularning yetti funksiyasi hamda emotsional, kognitiv va faoliyat komponentlari tavsiflangan. Qadriyatli yondashuv talabaning jamoada o‘z o‘rnini topishi, hamkorlikda faoliyat yuritishi va jamoadoshlarini qo‘llab-quvvatlashiga xizmat qilishi asoslangan, uni oliy ta’lim amaliyotiga joriy etish bo‘yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические вопросы формирования взаимоотношений студентов на основе ценностного подхода. Разграничены обыденное и философско-аксиологическое толкования понятия «ценность», охарактеризованы авторитарный, доверительный и диффузный (смешанный) типы ценностных межличностных отношений, их семь функций, а также эмоциональный, когнитивный и деятельностный компоненты. Обосновано, что ценностный подход способствует нахождению студентом своего места в коллективе, совместной деятельности и взаимной поддержке; даны предложения и рекомендации по его внедрению в практику высшего образования.

Abstract. The article examines theoretical and methodological issues of shaping relationships among university students on the basis of a value-based approach. Everyday and philosophical-axiological interpretations of the concept of “value” are distinguished; authoritative, trust-based and diffuse (mixed) types of value-based interpersonal relationships, their seven functions and their emotional, cognitive and behavioural components are described. It is argued that the value-based approach helps students find their place in a group, work together and support one another, and recommendations for applying it in higher education are offered.

Kalit so‘zlar: talaba, qadriyat, aksiologiya, qadriyatli yondashuv, jamoa, shaxslararo munosabat, avtoritet, ma’naviyat.

Ключевые слова: студент, ценность, аксиология, ценностный подход, коллектив, межличностные отношения, авторитет, духовность.

Keywords: student, value, axiology, value-based approach, team, interpersonal relationships, authority, spirituality.

Kirish

Bugungi jamiyatda “qadriyat”, “milliy qadriyatlar”, “umuminsoniy qadriyatlar” iboralari kundalik muloqotda ham, ommaviy axborot vositalarida ham, ilmiy nashrlarda ham juda keng qo‘llanmoqda. Ular madaniy meros, an’ana va urf-odatlar, ma’naviy boyliklarga nisbatan umumlashtiruvchi atama sifatida ishlatilmoqda. Izohli lug‘atda bu so‘z narsa va hodisalarning qadri, ahamiyatini anglatuvchi tushuncha sifatida izohlanadi [2]. Biroq atamaning bunday keng ishlatilishi uning mazmunini noaniq qilib qo‘yadi va ikki savolni tug‘diradi: qadriyatning o‘zi nima va inson biror narsa, hodisa yoki munosabatni nimaga asoslanib qadrlaydi? Birinchi savol tushunchani ta’riflashni, ikkinchisi esa uning mazmuni va mezonlarini tahlil qilishni talab etadi.

Oliy ta’lim muassasasida talaba shaxsining shakllanishi ko‘p jihatdan u faoliyat yuritadigan jamoadagi munosabatlarga bog‘liq. Talabalar guruhi – bu nafaqat o‘quv birligi, balki muayyan qadriyatlar, me’yorlar va an’analar asosida yashaydigan kichik ijtimoiy guruhdir. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’limning asosiy tamoyillaridan biri sifatida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi belgilangan [1]. Demak, talabalararo munosabatlarni qadriyatli yondashuv asosida tashkil etish oliy ta’limning tarbiyaviy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi – talabalararo munosabatlarni shakllantirishda qadriyatli yondashuvning mohiyatini aniqlash, shaxslararo qadriyatli munosabatlarning turlari, funksiyalari va tarkibiy komponentlarini tizimlashtirish hamda ularni oliy ta’lim amaliyotida qo‘llash yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Qadriyat muammosi falsafa, psixologiya va pedagogikada turli nuqtai nazardan o‘rganilgan. M.S.Kagan qadriyatni subyekt va obyekt o‘rtasidagi alohida munosabat sifatida talqin qilib, uni obyektning o‘zida emas, balki inson uchun ahamiyatida izlash lozimligini ta’kidlaydi [4]. M.Rokich qadriyatlarni maqsad-qadriyatlar (terminal) va vosita-qadriyatlar (instrumental) guruhlariga ajratgan [5], Sh.Shvars esa 20 dan ortiq mamlakatda o‘tkazilgan tadqiqotlar asosida qadriyatlarning universal tuzilmasini taklif etgan [6]. Bu yondashuvlar qadriyatlarning shaxs xulq-atvorini yo‘naltiruvchi barqaror motivlar ekanini ko‘rsatadi.

Shaxslararo munosabatlar va muloqot muammosi o‘zbek psixologiyasida E.G‘.G‘oziyev tomonidan tadqiq etilgan bo‘lib, muallif muloqotni shaxsning ijtimoiy faolligi va o‘zaro ta’sirining asosiy shakli sifatida qaraydi [3]. Jamoadagi munosabatlarning qadriyat-mo‘ljallar orqali belgilanishi A.V.Petrovskiyning jamoa

nazariyasida asoslangan: uning fikricha, rivojlangan jamoada a’zolarning o‘zaro munosabati umumiy faoliyat maqsadlari va qadriyatlari orqali vositalanadi [7]. Bo‘lajak pedagoglarning kasbiy shakllanishi va moslashuvi masalalari Sh.Nurullayeva ishlarida yoritilgan [8; 9].

Adabiyotlar tahlili qadriyat tushunchasining o‘ttizdan ortiq ta’rifi mavjudligini ko‘rsatdi. Ko‘pchilik mualliflar unga o‘z sohasi nuqtai nazaridan ta’rif beradi, holbuki qadriyat kategoriyasi faqat aksiologiya (qadriyatshunoslik) uchun xususiy kategoriya hisoblanadi. Shu bilan birga, talabalar jamoasidagi munosabatlarni aynan qadriyatli yondashuv asosida tizimli tahlil qilgan ishlar kam uchraydi, bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot nazariy xarakterga ega. Unda falsafiy, psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, turli mualliflarning qadriyat haqidagi qarashlarini qiyosiy tahlil qilish, shaxslararo munosabatlar turlari va funksiyalarini tizimlashtirish va tasniflash, olingan xulosalarni umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Metodologik asos sifatida aksiologik, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatli yondashuvlar tanlandi.

Natijalar

1. Qadriyat tushunchasining ikki talqini farqlandi. Kundalik hayotda qadriyat deganda qimmatbaho buyumlar, tabiat hodisalari, an’ana va marosimlar, madaniy boyliklar, shuningdek inson intiladigan maqsad va ideallar tushuniladi. Falsafiy-aksiologik talqinda esa qadriyat narsa yoki hodisaning o‘zi emas, balki uning subyekt uchun ijtimoiy ahamiyati va qadrini ifodalovchi umumiy kategoriyadir. Bu farqlash qadriyatni u bog‘liq bo‘lgan obyektdan ajratmagan holda, uni foydalilik yoki keraklilik bilan aynanlashtirmaslik imkonini beradi.

Qadriyatlar tarixiy va dinamik xususiyatga ega: bir jamiyatda yashayotgan kishilar ham bir narsaning qadrini turlicha anglaydi, ijtimoiy jarayonlar ta’sirida esa qadriyatlar haqidagi tasavvurlar o‘zgaradi. Tarixiy zaruratga ko‘ra goh u, goh bu qadriyat birinchi o‘ringa chiqadi: yurt bosqinga uchraganda ozodlik, urush davrida tinchlik, kasallik paytida sihat-salomatlikning qadri ortadi.

2. Shaxslararo qadriyatli munosabatlarning uch turi ajratildi:

Avtoritar-qadriyatli munosabatlar – rahbar va xodim, yetakchi va unga bo‘ysunuvchi o‘rtasida “topshiriq – ijro” tamoyili asosida kechadi. Bunda o‘zaro hurmat, topshiriqning sifatli va o‘z vaqtida bajarilishi, ijro haqida aniq hisobot berish qadrlanadi; huquqiy-me’yoriy qadriyatlar yetakchilik qiladi.

Ishonchli-qadriyatli munosabatlar – qadriyatlari, yoshi, temperamenti va xarakteri bir-biriga yaqin bo‘lgan kishilar o‘rtasida shakllanadi. Bunday munosabatlarda o‘zaro sir saqlash, hurmat, mehribonlik va insonparvarlik ustuvor bo‘lib, emotsional qadriyatlar yetakchilik qiladi.

Diffuz (aralash) qadriyatli munosabatlar – rasmiy va norasmiy muloqotda namoyon bo‘ladi. Ularda shaxsiy, jamoaviy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unlashadi, adolat, tenglik va huquqiy madaniyat me’yorlari amal qiladi.

3. Shaxslararo qadriyatli munosabatlarning yetti funksiyasi aniqlandi va 1-jadvalda tizimlashtirildi.

1-jadval. Shaxslararo qadriyatli munosabatlarning funksiyalari

№	Funksiya	Mazmuni
1	Motivatsion	Munosabatga kirishish ehtiyojini uyg‘otadi va uni subyektiv ehtiyojga aylantiradi; munosabatlar sarasini belgilovchi dastlabki funksiya
2	Boshqaruv	Jamoa va shaxs faoliyatini adolatli va demokratik tamoyillar asosida boshqarish, topshiriqlarni aniq me’yorlar bilan yetkazish
3	Emotsional ta’sir	Ma’naviy qadriyatlarga tayangan munosabatning muloqot ishtirokchilari his-tuyg‘ulariga ijobiy ta’siri
4	Kommunikativ	Axborot almashinuvini adolatli, insonparvar va axloqiy me’yorlarga muvofiq tartibga solish
5	Ta’limiy-tarbiyaviy	Shaxsga yo‘naltirilgan va akmeologik yondashuvlarda pedagogik jarayonni subyektlarning qadriyatlariga tayangan holda tashkil etish
6	Regulyativ	Munosabatlarni ijtimoiy me’yorlarga muvofiqlashtirish va tartibga solish
7	Refleksiv	Har bir ishtirokchining o‘z faoliyatini tahlil qilishi va o‘ziga xolis baho berishiga yordam berish

4. Shaxslararo qadriyatli munosabatlar tizimining uch komponenti ajratildi: emotsional komponent (qadriyatlarning muloqot ishtirokchilari kayfiyati va his-tuyg‘ulariga ta’siri), kognitiv komponent (shaxs dunyoqarashi va bilim darajasi bilan belgilanadigan qadriyatlar mazmuni) va faoliyat (xulq-atvor) komponenti (qadriyatlarning xatti-harakatlarda namoyon bo‘lishi va ularni tartibga solishi). Komponentlar o‘zaro uzviy bog‘liq: bir ishtirokchining emotsional holati boshqalarga ta’sir qiladi, dunyoqarashlarning yaqinligi esa birgalikdagi faoliyat samaradorligini oshiradi.

Muhokama

Olingan natijalar qadriyatni subyekt-obyekt munosabati sifatida talqin qiluvchi aksiologik qarashlarga [4] mos keladi va uni talabalar jamoasi sharoitiga tatbiq etadi. Shaxslararo munosabatlarning avtoritar, ishonchli va diffuz turlari M.Rokichning instrumental va terminal qadriyatlar haqidagi g‘oyasi [5] bilan ham uyg‘unlashadi: avtoritar munosabatlarda asosan vosita-qadriyatlar (intizom, mas’uliyat), ishonchli munosabatlarda esa maqsad-qadriyatlar (do‘stlik, o‘zaro hurmat) ustunlik qiladi.

Talabalar guruhida munosabatlarning qaysi turi ustunlik qilishi guruhning rivojlanish darajasiga bog‘liq. A.V.Petrovskiy ta’kidlaganidek, yuqori rivojlangan jamoada munosabatlar umumiy faoliyat qadriyatlari orqali vositalanadi [7]. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, guruh murabbiyi va professor-o‘qituvchilar talabalarning shaxsiy qadriyatlarini jamoa qadriyatlari bilan uyg‘unlashtirishga yo‘naltirilgan faoliyat tashkil etishi zarur.

Shuni ham qayd etish lozimki, mazkur tadqiqot nazariy xarakterga ega. Ajratilgan tur, funksiya va komponentlarning talabalar jamoalarida namoyon bo‘lish darajasini

aniqlash uchun keyingi bosqichda diagnostik metodikalar asosida empirik tadqiqot o‘tkazish rejalashtirilgan.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, qadriyat – bu narsa yoki hodisaning subyekt uchun ijtimoiy ahamiyatini ifodalovchi aksiologik kategoriya bo‘lib, uni kundalik ma’nodagi “qimmatli narsa” tushunchasidan farqlash lozim. Ikkinchidan, talabalararo munosabatlarda qadriyatli yondashuv talabaning jamoada o‘z o‘rnini topishi, erkin faoliyat yuritishi, boshqaruv va hamkorlik funksiyalarini bajarishiga xizmat qiladi. Uchinchidan, talaba umumiy qadriyatlar tizimiga ega jamoadagina o‘z qadriyatlarini jamoa qadriyatlari bilan uyg‘unlashtira oladi; qadriyatlarning yaqinligi esa jamoa a’zolari o‘rtasidagi do‘stona munosabat va xayrixohlikda namoyon bo‘ladi.

Amaliyot uchun quyidagilar tavsiya etiladi: guruh murabbiylari faoliyatida talabalar qadriyat-mo‘ljallarini o‘rganuvchi diagnostikani yo‘lga qo‘yish; ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarda talabalarning umumiy qadriyatlarini shakllantiruvchi jamoaviy loyihalarga ustuvorlik berish; pedagogika va psixologiya fanlari mazmuniga shaxslararo qadriyatli munosabatlar mavzusini kiritish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentyabr, O‘RQ-637-son.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. 2-jild / T.Mirzayev va boshq. tahriri ostida. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 672 b.
3. G‘oziyev E.G‘. Muloqot psixologiyasi. – T., 2001. – 134 b.
4. Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.
5. Rokeach M. The Nature of Human Values. – New York: Free Press, 1973.
6. Schwartz S.H. Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries // Advances in Experimental Social Psychology. – 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.
7. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982.
8. Nurullayeva Sh. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kasbiy moslashtirish mexanizmlari // Pedagogik akmeologiya. – 2022. – № 1. – B. 12–19.
9. Nurullayeva Sh. O‘qituvchilarning o‘z ustida ishlashi uzluksiz kasbiy rivojlanishning asosi sifatida // Xalq ta’limi. – 2022. – № 4. – B. 93–98.